

Antoni Condal

Metge i botànic català, participà, juntament amb Benet Paltor, en l'expedició de Pehr Löfling a Veneçuela i la Guaiana.

TEXT: **Elena Guardiola
Josep-Eladi Baños**

Antoni Condal va néixer a Barcelona; estudià medicina i fou un dels dos metges que acompanyaren Pehr Löfling en l'expedició de la Corona espanyola per delimitar les fronteres entre els territoris d'Espanya i Portugal a la zona de l'Orinoco (1754-1756). Format com a botànic per Löfling, allà herboritzà amb ell. Va emmalaltir diverses vegades, però prosseguí amb la seva tasca com a botànic. Poc després de la mort de Löfling a San Antonio de Caroní, Condal desertà; va morir allà mateix uns mesos més tard (1756). Ruiz i Pavón li dedicaren el gènere Condalia, però s'adonaren que era el mateix que un altre ja existent. Aleshores, Cavanilles va dedicar-li un gènere nou, anomenant-lo també Condalia, de la família Rhamnaceae, que, tot i que també es va veure que corresponia a un ja descrit, és el que ha perdurat fins els nostres dies.

Antoni Condal va néixer a Barcelona i se sap que era batxiller en medicina a Osca el 1752 [1,2]. De la seva vida, però, se'n sap ben poc, excepte que fou un dels dos metges, ambdós catalans, que acompanyaren Pehr Löfling, deixeble de Linné, en la seva expedició a Veneçuela i la Guaiana (1754-1756) [3-6]. L'altre metge fou Benet Paltor, a qui hem dedicat ja un article en aquesta revista [7].

La Corona espanyola va enviar una expedició per delimitar les fronteres entre els territoris d'Espanya i Portugal a la zona de l'Orinoco (vegeu l'article sobre Benet Paltor [7], en aquesta mateixa sèrie sobre Metges botànics catalans, on es descriu amb detall aquesta expedició). Estava comandada per José de Iturrriaga i hi viatjaven cartògrafs, astrònoms, capellans, cirurgians i militars de tropa, a més d'un grup de naturalistes dirigits per Pehr Löfling, a qui acompanyaven dos metges, Benet Paltor i Antoni Condal, i dos dibuixants, Bruno Salvador Carmona i Juan de Dios Castel [4]: era la primera expedició d'aquest tipus que un govern espanyol finançava i enviava als seus dominis sud-americans[8].

El febrer de 1754 l'expedició va salpar des de Cadis. Durant el viatge, Löfling instruí tant com va poder els dos metges, gairebé llecs en botànica; tot i no tenir pràcticament llibres ni plantes a mà, els va ensenyar els sistemes de Tournefort i de Linné. Després de 55 dies de navegació van arribar a Cumaná i, des d'allà, els naturalistes van començar els treballs de camp. Segons Löfling, en arribar al seu destí, els dos metges eren ja acceptables botànics, tot i que Condal havia passat una part del viatge malalt de tercianes [2].

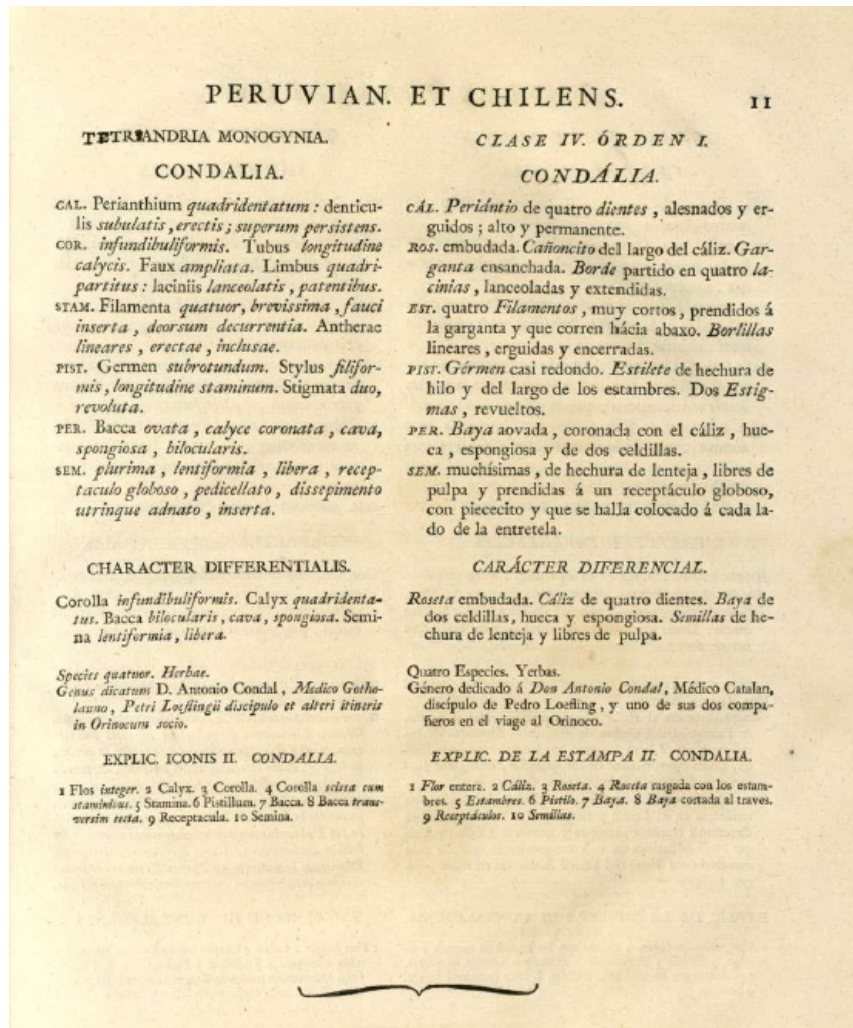
Durant els primers mesos, herboritzaren i estudiaren la fauna a les proximitats de Cumaná i, durant el mes de juny, es dirigiren a Ipure, Macarapan i Cumanacoitia per seguir herboritzant. A finals d'aquell mes, Pehr Löfling, juntament amb Benet Paltor i Juan de Dios Castel, s'embarcà cap a Barcelona (Veneçuela). El clima i les duríssimes condicions en què es trobaren van deteriorar molt la salut dels naturalistes; això determinà un alentiment en el ritme dels seus treballs. Fins a mitjan agost van recórrer una part de les missions de Píritu, les ribes del riu Unare,

Tocuyo, Puruey i Clarines. Van tornar a Barcelona i es van desplaçar, en aquesta ocasió amb barca, fins a Cumaná. Hi van arribar a finals d'agost i Pehr Löfling, molt feble i malalt, es va quedar a Cumaná.

Entretant, José de Iturriaga prosseguia el seu camí cap a les fonts de l'Orinoco. Es van constituir dos grups: José Solano, que era marí, astrònom i cartògraf, n'encapçalà un, que es va dirigir a l'illa Trinitat i, des d'allà, cap a les fonts de l'Orinoco; Benet Paltor i Juan de Dios Castel l'acompanyaren. L'altre el dirigí Eugenio de Alvarado; viatjaven per terra i en formaven part Pehr Löfling, Antoni Condal i Bruno Salvador Carmona. Els dos grups es retrobarien dos tard a la Guaiana [4].

L'expedició botànica havia de recollir tanta informació com fos possible. Tenia com a objectiu general cercar informació d'història natural en l'àrea que hi ha entre l'Orinoco i l'Amazones, però la seva finalitat principal era la cerca i la millora de la canyella [6]; a més, l'expedició tenia ordres específiques en relació amb el cacau i altres productes que interessaven a Espanya. Així, els espècimens recollits per l'equip de Löfling s'havien d'enviar al gabinet reial i havien de servir també per intercanviar els duplicats amb institucions europees similars. Tot i que durant els primers mesos l'activitat va ser molt productiva i recolliren més de 600 espècies de plantes, les males condicions i les malalties van fer que aquest ritme anés disminuint.

Pehr Löfling seguia malalt, amb vòmits i còlics. Antoni Condal, així com el dibuixant Bruno Salvador Carmona, també va

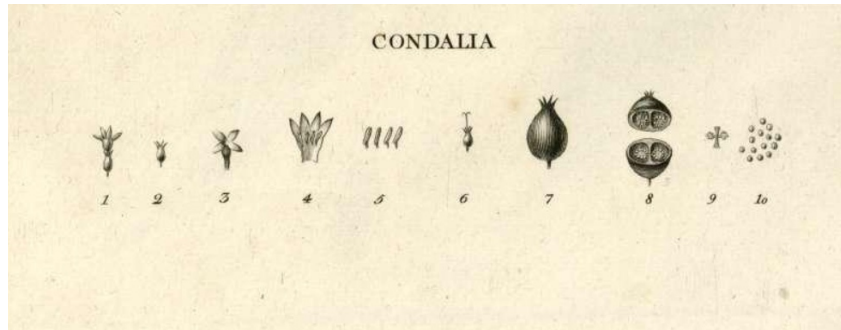
Imatge 1 | Pàgina 11 de l'obra d'Hipólito Ruiz i José Antonio Pavón *Florae peruvianae, et chilensis prodromus* (1794) on es descriu per primera vegada el gènere *Condalia*, dedicat a Antoni Condal [16].

emmalaltir i patí febres [9]. Tot i això, seguint les ordres de José de Iturriaga, el mes d'abril l'expedició es dirigí cap a la Guaiana i arribaren a Santo Tomé de Guaiana [4]. Se sap que Condal reculà cap a Ciudad Guayana per esperar que arribés una part dels equipatges de l'expedició, que venien de l'illa Trinitat, i allà -o bé a Suay- emmalaltí greument, de tal manera que un caputxí català, fra Domènec d'Olot, va haver d'escriure informant de la seva situació el 26 de juliol de 1755 [2].

Començava el mes de setembre quan Pehr Löfling, malalt i amb febre, es traslladà a San Antonio de Caroní. Allà va morir

el 22 de febrer de 1756 [6]. Arran de la seva mort, l'equip de naturalistes es va anar desfent progressivament [10]; així, mentre alguns van desertar, altres van passar a fer altres tasques, ben diferents, dins de l'expedició [4].

Antoni Condal va desertar l'1 d'agost següent i, segons l'historiador Demetrio Ramos Pérez [11], va morir pocs mesos després, ja començat l'any 1756, al mateix lloc que Löfling [12]. Benet Paltor, però, va continuar els treballs de botànica de Löfling i, per encàrrec d'Iturriaga, assumí la formació dels dibuixants i la direcció del treball botànic [6, 7, 13, 14]. Però l'agost de 1757, Paltor també desertà.

Imatge 2 | Il·lustracions del gènere *Condalia* incloses a *Florae peruviana, et chilensis prodromus* (1794)[16].

La comissió dirigida per José de Iturriaga es va donar per finalitzada el juny de 1760. El febrer de 1761, el Tractat d'El Pardo anul·là les decisions signades al Tractat de Madrid per Ferran VI d'Espanya i Joan V de Portugal el 13 de gener de 1750, en el qual s'havien definit els límits entre les seves respectives colònies a Amèrica del Sud. La divisió territorial es va ajornar. Espanya, però, havia signat acords amb els nadius de l'Alt Orinoco [4].

Els gèneres *Condalia*

Els botànics Hipólito Ruiz i José Antonio Pavón van descriure per primera vegada un gran nombre de plantes i de gèneres nous, als quals donaren el nom de científics, metges, botànics o personalitats. Aquesta era una pràctica freqüent entre els botànics de l'època [15]. És així que batejaren en honor d'Antoni Condal el gènere *Condalia*, família rubiàcies (*Condalia* Ruiz & Pav.) [16].

Ruiz i Pavón van descriure aquest gènere el 1794 en la seva obra *Florae peruviana, et chilensis prodromus* [16] i feren constar que el dedicaven a Antoni Condal: "Género dedicado á Don Antonio Condal, Médico Catalán, discípulo de Pedro Loeffling, y uno de sus dos com-

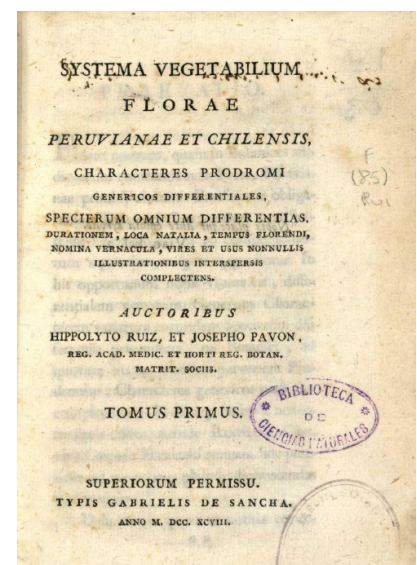
pañeros en el viaje al Orinoco" (Imatge 1). A la mateixa obra van incloure unes il·lustracions en què es podia observar detalladament les característiques d'aquest gènere (Imatge 2).

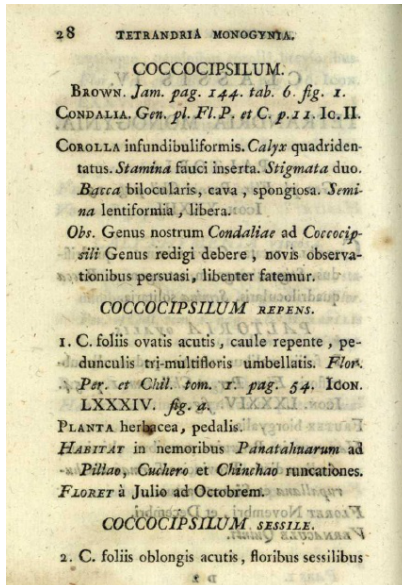
Hipólito Ruiz va deixar constància escrita del viatge al Perú i a Xile [17], amb tota mena de detalls; dissortadament, la publicació dels seus escrits no va tenir lloc fins a l'any 1931, a Madrid. Va ser gràcies a Agustín Jesús Barreiro, religiós agustí i científic asturià, que va rescatar el manuscrit que tenia un familiar de Ruiz, i a la Comisión de Estudios Retrospectivos de Historia Natural de la Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales de Madrid [17]. En aquesta obra, Ruiz escriu: "Durante nra. mansion en Cuchero descubrimos muchas plantas de las cuales describi las siguientes" i, entre les moltes que cita, inclou la *Condalia sessilis* (p. 112). Més endavant (p. 116), continua dient: "Recogí durante el mes que permanecí en este Pueblo una hermosa colección de esqueletos de plantas y dibuxos y describí las siguientes", i segueix una llarga relació de plantes, entre les quals aleshores inclou dues *Condalia*: *C. lanceolata* i *C. obovata*.

Barreiro acaba aquesta publicació amb un epíleg propi (p.

465), on revisa l'obra de Ruiz i Pavón *Florae peruviana, et chilensis prodromus* [16]. Entre d'altres, fa els següents comentaris: "Hay que reconocer todavía en esta obra otro acierto, y no pequeño, y es el de consagrar la mayoría de los géneros a españoles beneméritos de las ciencias naturales. A través de sus páginas van desfilando los nombres de todos aquellos que, o las cultivaron, especialmente la Botánica, o las fomentaron y promovieron con su apoyo material o moral [...] Gracias a esa previsión, cabe recordar aquí los nombres de [...] don Antonio Condal, médico y botánico de la expedición de Iturriaga y Loeffling (1751) al Orinoco, género *Condalia*; [...]". Això, però, va precedit de la següent consideració: "Concretándonos al siglo XVIII, podemos asegurar que será rarísimo el español que deje de tener su puesto en el Prodomo, si protegía la ciencia de las plantas

Imatge 3 | Portada de l'obra d'Hipólito Ruiz i José Antonio Pavón *Systema vegetabilium florae peruviana, et chilensis* (1798), on expliquen que el gènere *Condalia*, dedicat a Antoni Condal, és el mateix que un altre gènere ja descrit anteriorment [24].

Imatge 4 | Pàgina 28 de l'obra d'Hipólito Ruiz i José Antonio Pavón *Systema vegetabilium florum peruvianae et chilensis* (1798) on descriuen el gènere *Coccocipsilum* i expliquen que aquest gènere és el mateix que el que havien batejat com a *Condalia* [24].

o dedicó a ella sus aptitudes y desvelos”[17]. Entre aquests cultivadors o protectors de la botànica hi ha diversos metges, als quals Ruiz i Pavón van dedicar diferents gèneres: a Josep Masdevall, el gènere *Masdevallia* [18]; a Miquel Bernades i Claris, el gènere *Clarisia* [19]; a Francesc Micó, el gènere *Miconia* [20, 21]; a Benet Paltor i Fiter, el gènere *Paltoria* [7, 13, 14]; i, a Salvador Soliva, el gènere *Soliva* [22].

D'aquest llibre se'n publicà una segona edició el 1952 [23], en la qual s'especifica que és “enmendada y completada de todo lo que le faltaba, según la copia definitiva, inédita, del Manuscrito de D. Hipólito”. La informació que inclou sobre Antoni Condal i el gènere *Condalia* és la mateixa que hi havia a l'edició prèvia i no aporta res de nou.

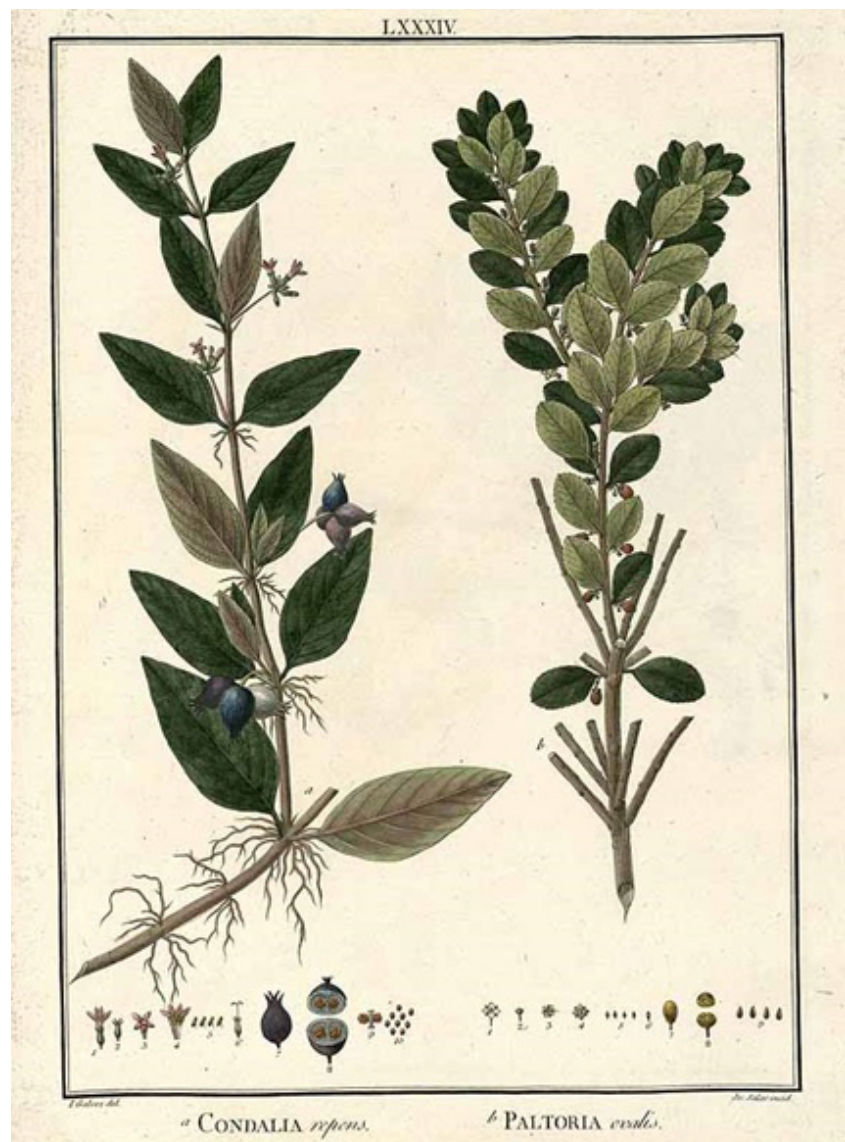
Però la història continua. Pocs anys després de descriure'l, Hipólito Ruiz i José Antonio

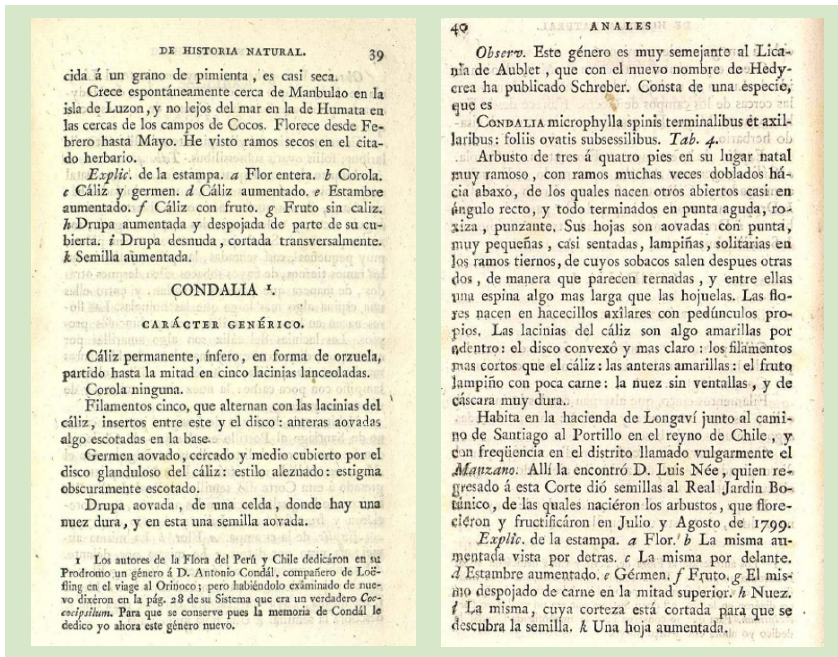
Pavón es van adonar que el gènere *Condalia*, que ells havien batejat amb aquest nom en considerar-lo un gènere de plantes nou, era, de fet, el mateix que el gènere *Coccocipsilum*. I així ho van reconèixer en un altre dels seus llibres, publicat el 1798, *Systema vegetabilium florum peruvianae et chilensis, characteres Prodromi genericos differentiales* [24] (Imatge 3) (p. 28): “*Coccocipsilum*. [...] Obs. Genus nostrum *Condalia* ad *Coccocipsili* Genus redigi debere, novis obser-

vationibus persuasi, libenter fate-mur” (“Convençuts per noves observacions, admetem fàcilment que el nostre gènere *Condalia* s'ha de reduir al gènere *Coccocipsili*”) (Imatge 4).

Tot i això, una edició d'aquell mateix any, que completava la *Florae peruviana, et chilensis prodromus* [16], titulada *Flora peruviana, et chilensis, sive descriptiones, et icones* [25], seguia incloent les diferents *Condalia* de Ruiz i Pavón: *C. repens*, *C. sessilis*, *C. obovata* i *C. lan-*

Imatge 5 | *Condalia repens*. Il·lustració publicada a l'obra d'Hipólito Ruiz i José Antonio Pavón *Flora peruviana, et chilensis, sive, descriptiones et icones plantarum* (1798) [25], al costat de la *Paltoria ovalis* (gènere *Paltoria*, dedicat al també metge català Benet Paltor).

Imatge 6 | Primera descripció del nou gènere *Condalia*, dedicat per Antoni Josep Cavanilles a Antoni Condal, el 1799 [26].

ceolata. I en publicava una magnífica il·lustració (Imatge 5).

Molt aviat, el 1799, Antoni Josep Cavanilles, destacat naturalista i botànic valencià, dedicà a Antoni Condal un altre gènere, que portaria el mateix nom: *Condalia*. Aquest nou gènere, de la família *Rhamnaceae*, corresponia a unes plantes cultivades al Real Jardín Botánico de Madrid, a partir de llavors provinents de Xile. Cavanilles ho va publicar a *Anales de Historia Natural* [26] (Imatge 6). Ho explicava amb aquestes paraules: "Los autores de la Flora del Perú y Chile dedicaron en su Prodrómo un género á D. Antonio Condál, compañero de Loëfling en el viage al Orinoco; pero habiéndolo examinado de nuevo dixeron en la pág. 28 de su Sistema que era un verdadero *Coccocypsilum*. Para que se conserve pues la memoria de Condál le dedico yo ahora este género nuevo". Inclòia una detalladíssima descripció del nou gènere, que anava

acompanyada d'una excel·lent il·lustració (Imatge 7). L'any 1801, Cavanilles descriu de nou aquest gènere a la seva obra *Icones et descriptiones plantarum* [27]; hi afegeix, però, una petita nota (p. 83) en què reconeix (com també li ho faran notar Ruiz i Pavón aquell mateix any) que aquesta planta es correspon amb una de descrita ja anteriorment, *Ziziphus mirtoïdes*.

Ruiz i Pavón, quan veieren que Cavanilles havia dedicat un gènere a Condal, van respondre amb la següent nota publicada a *Suplemento á la quinologia* [28] el 1801: "Para que al Sr. Cavanilles no vuelva á sucederle nueva desgracia botánica, le hacemos saber, que entre los varios géneros nuevos que aun nos restan por publicar, se halla ya la *Cosmibuena*, que debe ocupar el lugar que dexa libre la otra. Tambien le noticiamos, que se halla entre dichos géneros nuevos nuestra nueva *Condalia* para perpetuar la memòria de D. An-

tonio Condal, á quien el Sr. Cavanilles, despues que nosotros redujimos nuestra primera *Condalia* al Género *Coccocypsilum* de Brown, dedicó una nueva Especie de *Rhamnus* de Linneo, descrita por el Sr. Ortega con el nombre de *Ziziphus mirtoïdes*". Sembla, per tant, que la història es repetia i el nou gènere *Condalia* descrit per Cavanilles ja havia estat descrit també abans.

L'any 1846, Claude Gay (conegut també com a Claudio Gay) -botànic, naturalista i il·lustrador francès que va dur a terme algunes de les primeres investigacions sobre flora, fauna, geologia i geografia xilenes-, publicà un volum sobre botànica, dins de la seva obra *Historia física y política de Chile* [29], i dedicà un capítol a l'estudi de la família de les *Rhamnaceae*; hi inclòia la *Condalia*, assenyalant que era un gènere propi de Xile. En feia una detallada descripció i explicava la seva versió de la història: "Este género no se compone mas que de una espe-

Imatge 7 | Il·lustració que acompanya la primera descripció del nou gènere *Condalia*, dedicat per Antoni Josep Cavanilles a Antoni Condal, el 1799 [26].

cie [...]. Ruiz y Pavon, en su Pro-dromo, lo dedicaron primero á Antonio Condal, que acompañó á Laefling en su viage al Oren-co; pero despues se convencie-ron [...] de que era un verdadero *Coccocipsilum*, y lo borraron del catalogo como de ningun valor. La creacion del género actual se debe á Cavanillas". A continuació d'aquest comentari, dedicà un apartat específic a la *Condalia microphylla* Cav., assenyalant que, des de 1824, aquesta plan-ta es cultivava en alguns jardins botànics d'Europa.

Va ser una història enrevessa-da, la del gènere *Condalia*. Fi-nalment ha estat la denominació de Cavanilles la que ha persistit, dins de la família *Rhamnaceae*; a hores d'ara és una denominació acceptada i se n'han descrit moltes espècies [30] (Imatges 8 i 9); la més recent és la *Condalia thomassiana*, descrita a Colòmbia per José Luis Fernández-Alonso el 1997 [31].

Imatge 8 | *Condalia globosa* I.M.Johnst. (del gènere *Condalia* Cav.).

Elena Guardiola: llicenciada (UB) i doctora (UAB) en medicina i cirurgia, és acadèmica corresponent de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya

Josep-Eladi Baños: llicenciat (UAB) i doctor (UAB) en medicina i cirurgia, és catedràtic de farmacologia i rector de la Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya.

Des de fa més de 30 anys fan recerca plegats i han publicat més de 250 treballs sobre història de la medicina i temes relacionats, així com quatre volums d' Eponímia mèdica catalana (2004, 2011, 2016, 2022) i el volum Catalan physicians' contributions to medicine: a historical view through eponyms (2021). Els darrers anys, una de les seves línies de recerca s'ha centrat en l'estudi dels metges botànics catalans.

Imatge 9 | *Condalia microphylla* Cav.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Calbet, J. M.; Corbella, J. 1981. *Diccionari biogràfic de metges catalans*. Primer volum. Fundació Salvador Vives Casajuana. Seminari Pere Mata. Universitat de Barcelona, Barcelona: 186.
- [2] Camarasa, J. M. 1989. *Botànica i botànics dels Països Catalans*. Enciclopèdia Catalana S. A., Barcelona.
- [3] Botànica. *Gran Enciclopèdia catalana*. Consultat el 21 de juliol de 2023, a <https://www.enciclopedia.cat/gran-enciclopedia-catalana/botanica>.
- [4] González, A. *Pehr Löfling en el Orinoco: un discípulo de Carlos Linneo en el Orinoco (1754-1756)*. Consultat el 21 de juliol de 2023, a <http://www.rjb.csic.es/jardinbotanico/jardin/index.php?Pag=87>.
- [5] Colmeiro, M. 1858. *La botánica y los botánicos de la Península Hispano-Lusitana. Estudios bibliográficos y biográficos. Imprenta y Estereotipia de M. Rivadeneyra*, Madrid: 162.
- [6] Lucena, M. 1993. *Laboratorio tropical: la expedición de límites al Orinoco*. Editorial CSIC, Madrid.
- [7] Guardiola, E.; Baños, J. E. 2023. Benet Paltor i Fiter. Metge i botànic català, acompanyà Pehr Löfling en l'expedició a Veneçuela i la Guaiana. *Milfulles*, 8, 42-47.
- [8] Perera, M. A. 2006. *El Orinoco domeñado. Frontera y límite. Guayana siglo XVIII. Ecología cultural y antropología histórica de una colonización breve e inconclusa, 1704-1817*. Consejo de Desarrollo Científico y Humanístico. Universidad Central de Venezuela, Caracas.
- [9] De Armas, J. A. 1964. *Guayana: su tierra y su historia*. Volum 1. Ministerio de Obras Públicas: 145.
- [10] Casaseca, B. 1978. *Panorama de los estudios florísticos en España hasta mediados del siglo XIX*. Ediciones Universidad de Salamanca, Salamanca: 35.
- [11] Ramos, D. 1978. *Entre El Plata y Bogotá: cuatro claves de la emancipación ecuatoriana*. Ediciones Cultura Hispánica del Centro Iberoamericano de Cooperación, Madrid: 134.
- [12] Fernández de Cevallos, P. 2002. *La ruta de la canela americana*. Crónicas de América Volum 53. Dastin Export, S. L., Las Rozas: 16.
- [13] Guardiola, E.; Baños, J. E. 2016. *Eponimia mèdica catalana. Benet Paltor i el gènere Paltoria*. *Annals de Medicina*, 99, 135-138.
- [14] Guardiola, E.; Baños, J. E. 2016. Benet Paltor i Fiter. *El gènere Paltoria. A: Eponimia mèdica catalana (III)*. Quaderns de la Fundació Esteve. Fundació Dr. Antoni Esteve, Barcelona, 38, 71-75.
- [15] González, A.; Rodríguez Nozal, R. 2000. *Plantas americanas para la España ilustrada: génesis, desarrollo y ocaso del proyecto español de expediciones botánicas*. Editorial Complutense, Madrid: 32-33
- [16] Ruiz, H.; Pavón, J. 1794. *Florae peruvianae, et chilensis prodromus, sive novorum generum plantarum peruvianarum, et chilensium descriptiones, et icones. Descripciónes y láminas de los nuevos géneros de plantas de la flora del Perú y Chile por don Hipólito Ruiz y Don Joseph Pavón, botánicos de la expedición del Perú, y de la Real Academia Médica de Madrid*. Imprenta de Sancha, Madrid: 11.
- [17] Ruiz, H. 1931. *Relación del viaje hecho a los reynos del Perú y Chile por los botánicos y dibuxantes enviados para aquella expedición, extractado de los diarios por el orden que llevó en estos su autor Don Hipólito Ruiz. Publicado por primera vez por la Comisión de Estudios retrospectivos de Historia Natural de la Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales de Madrid y revisada y anotada por el vocal de la misma R.P. A.J. Barreiro, O.S.A.* Est. Tipográfico Huelves y Compañía, Madrid: 112, 116, 464, 465, 520.
- [18] Guardiola, E.; Baños, J. E. 2008. *Eponimia mèdica catalana. L'opiat Masdevall*. *Annals de Medicina*, 91, 91-95.
- [19] Guardiola, E.; Baños, J. E. 2014. *Eponimia mèdica catalana. Els epònims de Miquel Bernades i Claris. El gènere Clarisia i la Clarisia volubilis*. *Annals de Medicina*, 97(3), 134-138.
- [20] Guardiola, E.; Baños, J. E. *Eponimia mèdica catalana. Els epònims de Francesc Micó: l'Auricula ursi myconi i el gènere Miconia* *Annals de Medicina*. 2012;95(1):30-35.
- [21] Guardiola, E.; Baños, J. E. 2019. *Metges botànics catalans. Francesc Micó. Metge i farmacèutic osonenc, destacat anatomista i capdavanter de la botànica catalana al segle XVI*. *Milfulles*, 3, 32-35.
- [22] Guardiola, E.; Baños, J. E. 2013. *Eponimia mèdica catalana. El gènere Soliva*. *Annals de Medicina*, 96, 27-31.
- [23] Ruiz, H. 1952. *Relación histórica del viaje, que hizo a los reynos del Peru y Chile el botánico D. Hipólito Ruiz en el año de 1777 hasta el de 1788 en cuya época regresó a Madrid. Segunda edición, enmendada y completada de todo lo que le faltaba, según la copia definitiva, inédita, del Manuscrito de D. Hipólito, hallada y copiada en el Departamento Botánico (Historia Natural) del Museo Británico por el Dr. Jaime Jaramillo-Arango*. Tomo primero. Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales, Madrid.
- [24] Ruiz, H.; Pavón, J. 1798. *Systema vegetabilium florae peruvianae et chilensis, characteres prodromi genericos differentiales, specierum omnium differentias, durationem, loca natalia, tempus florendi, nomina venacula, vires et usus nonnullis illustrationibus interspersis complectens*. Typis Gabrielis de Sancha, Madrid: 28.
- [25] Ruiz, H.; Pavón, J. 1798. *Flora peruviana, et chilensis, sive, descriptiones et icones plantarum peruvianarum, et chilensium, secundum systema linnaeanum digestae, cum characteribus plurium generum evulgatorum reformatisauctoribus Hippolyto Ruiz, et Josepho Pavon*. Tomus 1. Typis Gabrielis de Sancha, Madrid: 54-55.

- [26] Cavanilles, A. J. 1799. Descripción de cinco géneros nuevos y de otras plantas con cinco láminas. *Anales de Historia Natural* Madrid, 1(9), 39-40.
- [27] Cavanilles, A. J. 1801. *Icones et descriptiones plantarum, quae aut sponte in Hispania crescunt, aut in hortis hospitantur*. Volum VI. Ex Regia Typographia (Eius operas dirigente Petro Iuliano Pereyra), Matriti: 15, 16, 83, figura 525..
- [28] Ruiz, H.; Pavón, J. 1801. *Suplemento á la quinología, en el qual sé aumentan las especies de quina nuevamente descubiertas en el Perú por don Juan Tafalla, y la quina naranjada de Santa Fé con su estampa: Anãdese la respuesta á la memoria de las quinas de Santa Fé, que insertó Don Francisco Zea en los Anales de Historia Natural, y la satisfacion á los reparos ó dudas del ciudadano Jussieu sobre los géneros del pródromo de la flora del Perú y Chile. Por Don Hipólito Ruiz y Josef Pavon...* En la imprenta de la viuda e hijo de Marín, Madrid.
- [29] Gay, C. 1846. *Historia física y política de Chile segun documentos adquiridos en esta republica durante doce años de residencia en ella y publicada bajo los auspicios del supremo gobierno*. Volum 2. En casa del autor, París; En el Museo de Historia Natural de Santiago, Santiago de Chile: 15-21.
- [30] *Condalia*. *The plant list*. Consultat el 20 de juliol de 2023, a <http://www.theplantlist.org/browse/A/Rhamnaceae/Condalia/> .
- [31] Fernández-Alonso, J. L. 1997. Nueva especie de *Condalia* Cav. (Rhamnaceae) y notas sobre los géneros de la familia en la flora de Colombia. *Caldasia*, 19(1-2), 101-108.